ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Γεωγραφίες

Γεωγραφίες, Τεύχος 44, 2024

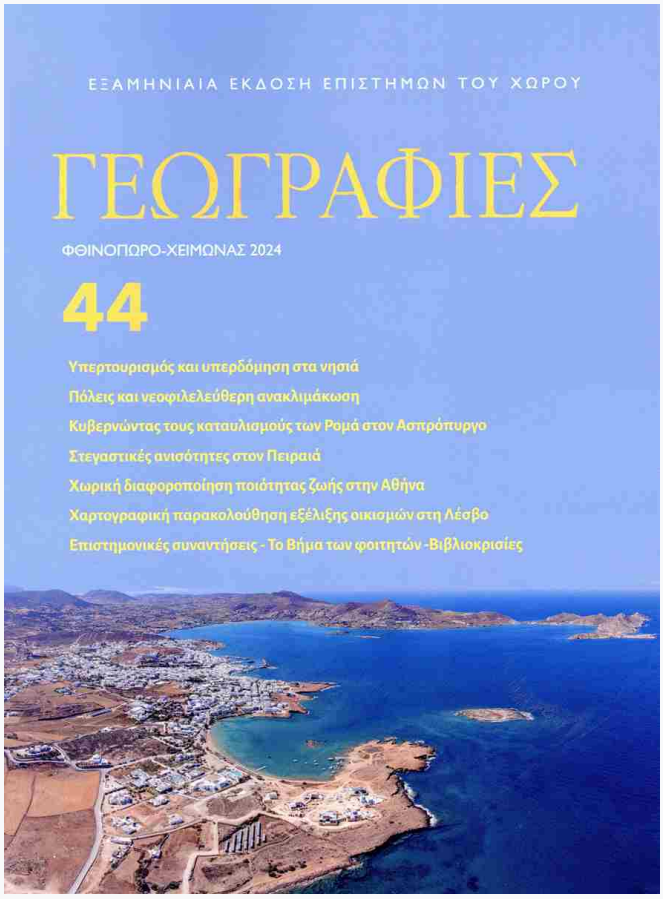

ΕΞΑΝΑΓΚΑΣΜΕΝΗ ΜΗ-ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΚΥΒΕΡΝΩΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΡΟΜΙΚΟΥΣ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΥΣ ΤΟΥ ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΥ

Δάφνη Καράβολα

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 23/01/2026 18:04:18

ΕΞΑΝΑΓΚΑΣΜΕΝΗ ΜΗ-ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΚΥΒΕΡΝΩΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΡΟΜΙΚΟΥΣ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΥΣ ΤΟΥ ΑΣΠΡΟΠΥΡΓΟΥ[1]

Δάφνη Καράβολα[2]

Περίληψη
Το άρθρο διερευνά τη σχέση μεταξύ βιοεξουσίας, όπως ορίστηκε από τον Foucault, και χωρικών πρακτικών των κοινοτήτων Ρομά του Ασπροπύργου στη Δυτική Αττική. Εξηγεί πώς δύο αλληλένδετοι μηχανισμοί, η νομαδοποίηση και η αποστέρηση των υποδομών, δρουν διαιωνίζοντας την παροδικότητα των καταυλισμών και αποτρέποντας τη μόνιμη εγκατάσταση των κοινοτήτων, σχηματίζοντας τελικά ένα ενιαίο καθεστώς "εξαναγκασμένης μη-κινητικότητας", βάσει του οποίου το πλέγμα των εξουσιών διαχειρίζεται, ελέγχει και οργανώνει τη σχέση των ρόμικων αυτών κοινοτήτων με τον χώρο. Καταλήγει σε μια χωρική προσαρμογή της έννοιας της βιοεξουσίας από το δικαίωμα του κυρίαρχου «να υπαγορεύει τη ζωή και να αφήνει στον θάνατο» στο δικαίωμά του «να υπαγορεύει τη μετακίνηση και να επιτρέπει την εγκατάσταση».

Λέξεις κλειδιά: Ρομά, διωγμός, βιοεξουσία, στέρηση υποδομών, Ασπρόπυργος, Δυτική Αττική

Forced im-mobility: Governing the Romani settlements of Aspropyrgos

Dafni Karavola

Abstract
This essay investigates the intricate relationship between biopower and spatial practices of the Romani communities of Aspropyrgos, in Western Attica, Greece. It explains how the two interrelated mechanisms of 'nomadization' and infrastructure deprivation operate by perpetuating the settlements' transience and preventing the communities' sedentarization, ultimately forming a unified regime of forced "im-mobility" that administers Romani life in relation to space. It concludes with a spatial adaptation of the concept of biopower from the sovereign's right to "make live and let die" to its right to "make leave and let stay".

Key words: Roma, forced mobility, infrastructural deprivation, biopower, Aspropyrgos, West Attika

Εισαγωγή

Για το ελληνικό κράτος και τον εθνικό του κορμό οι Ρομά υπήρξαν πάντοτε περιθωριοποιημένοι σε στερεότυπους ρόλους ακραίας παρέκκλισης και η ρόμικη ζωή δεν υπήρξε ποτέ ισάξια με εκείνη του υπόλοιπου πληθυσμού. Διαχρονικά, ο «αντιρομανισμός» εκφραζόταν τόσο ως κρατική πολιτική όσο και ως κοινωνικό στίγμα. Ακόμη και σήμερα, οι περισσότεροι «Μπαλαμέ» (οι μη-Ρομά στη ρόμικη γλώσσα) θεωρούν ότι οι Ρομά είναι «νομάδες από επιλογή», «ζουν υπό αυτοεπιβαλλόμενες άθλιες συνθήκες», «δεν θέλουν να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο», «προτιμούν να κλέβουν από το να δουλεύουν» και είναι «αντιπαραγωγικοί». Εν ολίγοις, ο «αντιρομανικός» λόγος

1. Η εργασία βασίζεται στο ερευνητικό πρόγραμμα «MA Research Architecture», Goldsmiths, University of London με τη βοήθεια της υποτροφίας του Ιδρύματος Ευγενίδου.
2. MA research architecture, δημοσιογράφος, dafni.karavola @gmail.com

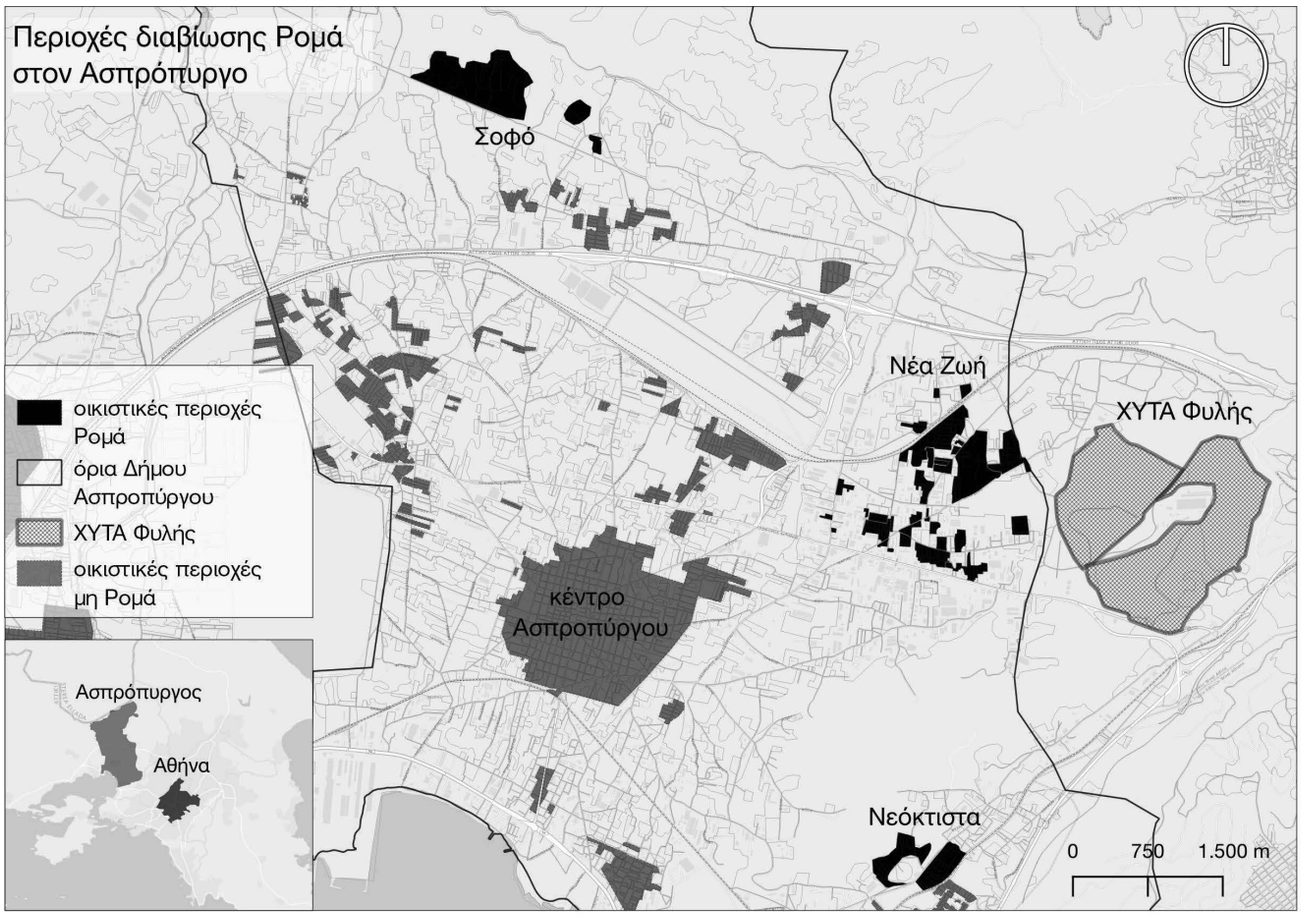

υποστηρίζει ότι αποτελεί πολιτισμική επιλογή των Ρομά να αντιστέκονται στην πρόοδο και τις συνήθεις μορφές αστικοποίησης, προτιμώντας την απομόνωση έναντι της κοινωνικής ένταξης. Αυτή η αφήγηση μεταμορφώνει τον άλλοτε ωμό φυλετικό ρατσισμό σε έναν πιο σύγχρονο και πολιτικά ορθό ρατσισμό που θέτει στο στόχαστρο τις «πολιτισμικές διαφορές» της φυλής και όχι την ίδια τη φυλή (Antifa Negative, 2014, 27). Όμως, παρόλο που ο ρατσισμός αυτός εμπλουτίζεται με νέα επιχειρήματα, δεν παύει να συνιστά «έναν ρατσισμό που η κοινωνία στρέφει εναντίον του εαυτού της, εναντίον των δικών της στοιχείων και των δικών της προϊόντων [...], τον εσωτερικό ρατσισμό της διαρκούς κάθαρσης, που αποτελεί μια από τις βασικές διαστάσεις της κοινωνικής κανονικοποίησης» (Adams, 2017· Foucault, 2003, 62). Έτσι, ακόμη κι αν η εκφορά του «αντιρομανικού» λόγου επενδύεται διαφορετικά, επιτελεί την ίδια λειτουργία: κατασκευάζει φιγούρες μη-κανονικών κοινωνικών ομάδων, ομάδων που συνιστούν πρόβλημα και εμπόδιο για την ευρύτερη κοινωνική πρόοδο. Αυτός ο τρόπος με τον οποίον ο Foucault ορίζει τον ρατσισμό είναι ιδιαίτερα χρήσιμος στην προκειμένη περίπτωση, γιατί εξηγεί ότι ο «αντιρομανισμός», δηλαδή ο ρατσισμός κατά των Ρομά, λειτουργεί ως ένας ακόμη μηχανισμός ταξινόμησης, ως ένας τρόπος διαχωρισμού μεταξύ εκείνων που ταιριάζουν στο «κοινωνικό κανονικό» και εκείνων που δεν ταιριάζουν, ανάγοντας συγχρόνως το κράτος και τους θεσμούς σε θεματοφύλακες της κοινωνικής συνοχής (Banaei, 2021, 170).

Φυσικά, η κατασκευή των υποκειμένων ως τύπων που παρεκκλίνουν ή ως παράτυπων πραγματοποιείται και μέσα από μια σειρά άλλων μηχανισμών της εξουσίας, όπως είναι η ποινικοποίηση, η διάκριση βάσει φύλου ή σεξουαλικότητας, τα ζητήματα ασφάλειας (Nyers, 2019, 22· Van Baar, 2021, 3), και άλλοι που θα εξεταστούν αργότερα. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το να παρουσιάζονται ως παράτυποι εξοπλίζει την κυριαρχία με νέα εργαλεία και δικαιολογεί μια σειρά ρυθμίσεων και πειθαρχήσεων, που σκοπό έχουν την οργάνωση αυτής της παρεκκλίνουσας μορφής ζωής με τρόπο εντέλει παραγωγικό για την εξουσία. Στην περίπτωση των Ρομά στην Ελλάδα, η «παρατυποποίηση» ισοδυναμεί με δικαιολογία για έλεγχο τόσο ξεχωριστά στο επίπεδο του ατόμου όσο και συνολικά στο επίπεδο της κοινότητας.

Ιδιαίτερα για τους φτωχότερους Ρομά, η καθημερινότητα επιφυλάσσει ένα σύνολο από πειθαρχικούς και ρυθμιστικούς μηχανισμούς: η εκτεταμένη επιτήρηση, τα υψηλά ποσοστά φυλάκισης, η εργασιακή περιχαράκωση στη μαύρη αγορά, ο έλεγχος της εφηβικής σεξουαλικότητας, του γυναικείου σώματος και της αναπαραγωγής, ο αστικός εξοστρακισμός ή ο συστηματικός αποκλεισμός από τις υπηρεσίες πρόνοιας αποτελούν μια αναπόφευκτη πραγματικότητα που αποδυναμώνει την κοινότητα, καθιστώντας την ασταθή, εξαντλημένη, αποσυνδεδεμένη από τους ευρύτερους κοινωνικοπολιτικούς αγώνες και, τελικά, ακόμη πιο εκμεταλλεύσιμη για τις ανάγκες του κεφαλαίου και της κυρίαρχης πολιτικής τάξης.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο χώρος και οι πρακτικές διαβίωσης των Ρομά στιγματίζονται ως εξίσου παράτυπες με τις υπόλοιπες πτυχές των ζωών τους. Συγκεκριμένα, ο «αντιρομανικός» λόγος σε σχέση με τις πρακτικές διαβίωσης εστιάζει σε δύο κύρια σημεία: αφενός στον νομαδισμό ως παραδοσιακό τρόπο ζωής των Ρομά και αφετέρου στις άθλιες συνθήκες διαβίωσης ως πολιτισμική επιλογή. Αντίθετα με την κυρίαρχη αφήγηση περί «πολιτισμικών διαφορών», παρακάτω θα προσπαθήσω να αποδείξω ότι οι δύο αυτοί άξονες συγκρότησης της παρέκκλισης των χωρικών πρακτικών των Ρομά συνιστούν στην πραγματικότητα τους δύο κυρίαρχους μηχανισμούς με τους οποίους ένα πλέγμα διαφορετικών εξουσιών οργανώνει, ταξινομεί και ελέγχει τα περιβάλλοντα διαβίωσης των Ρομά. Αφενός, η νομαδοποίηση (Van Baar, 2021) αναφέρεται στον εξαναγκασμό των Ρομά σε διαρκή μετακίνηση. Αφετέρου, η αποστέρηση των υποδομών περιγράφει τη συστηματική επίθεση ενάντια στα δίκτυα βασικών υποδομών, όπως η ύδρευση ή το ηλεκτρικό ρεύμα, που βρίσκονται σε περιοχές εγκατάστασης. Επιπλέον, θα επιχειρήσω να αναδείξω ότι οι δύο αυτοί μηχανισμοί δεν λειτουργούν ξεχωριστά, αλλά συνιστούν μια ενιαία τακτική, μια *διπλή κίνηση της εξουσίας* που από τη μία επιβάλλει τη μετακίνηση και από την άλλη καθιστά αδύνατη την εγκατάσταση, σχηματίζοντας αυτό που πολύ σωστά η Sheller ονόμασε «πλέγμα μη-κινητικότητας» (Sheller, 2018, 74). Τέλος, η λειτουργία του πλέγματος μη-κινητικότητας προϋποθέτει όχι μόνο την κατασκευή των παρεκκλινουσών χωρικών πρακτικών σε συμβολικό επίπεδο, αλλά και τη συστηματική προσπάθεια να καταστούν παράνομοι με θεσμικούς όρους. Για τον λόγο αυτόν, θα στραφώ σε μια προσεκτική εξέταση των πολιτικών και της νομοθεσίας που σχετίζονται με τη στέγαση των Ρομά και καθιστούν τους χώρους διαβίωσης τόσο στόχο όσο και όπλο κατά των κατοίκων τους. Προς απόδειξη των παραπάνω λαμβάνεται ως μελέτη περίπτωση ο καταυλισμός Ρομά του Σοφού και η ευρύτερη περιοχή του Δήμου Ασπροπύργου στη Δυτική Αττική. Στην πραγματικότητα, όμως, οι μηχανισμοί διαχείρισης της σχέσης των Ρομά με τον χώρο υπερβαίνουν τη συγκεκριμένη περίπτωση και βρίσκουν εφαρμογή σε όλους τους φτωχούς καταυλισμούς Ρομά της Ελλάδας.

Σημείωμα για την ονοματολογία

Ο όρος «Ρομά» στην Ελλάδα, αλλά και αλλού, χρησιμοποιείται τόσο ως ουσιαστικό όσο και ως επίθετο. Σύμφωνα με τον Hancock, η χρήση αυτή είναι εσφαλμένη, καθώς ο όρος «Ρομά» είναι ουσιαστικό αρσενικού γένους, πληθυντικού αριθμού, που προέρχεται από τον τύπο ενικού αρσενικού «ο Ρομ» (Hancock, 2020, 24· Μπατζαλής and Χηνάς, 2020, 140). Αντίστοιχα, η λέξη «ρομανί», όταν βρίσκεται μόνη της, αποτελεί επίρρημα που σημαίνει «με τον τρόπο των Ρομά», ενώ στα αγγλικά και άλλες γλώσσες χρησιμοποιείται και ως επίθετο (Hancock, 2020, 24). Η μεταφορά του επιθέτου «ρομανί» στα ελληνικά μπορεί να γίνει ως «ο ρόμικος, η ρόμικη, το ρόμικο» ή ως «ο, η, το ρομανί». Το επίθετο αυτό χρησιμοποιείται ως τέτοιο και από την ίδια την κοινότητα. Έτσι, όταν μιλάμε για τη γλώσσα των Ρομά, μπορούμε να πούμε «τα ρομανί» ή «η ρόμικη γλώσσα», για την κοινότητα, «η ρόμικη κοινότητα» ή «η ρομανί κοινότητα», αλλά οι τύποι «η ρομά κοινότητα» και «η ρομά γλώσσα» είναι εσφαλμένοι. Αξίζει να σημειωθεί, επιπλέον, ότι κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασής μου με τους Ρομά του Σοφού –και άλλους Ρομά– παρατήρησα τα εξής: η κοινότητα χρησιμοποιεί τη λέξη «Ρομ» ως τον ενικό αριθμό του αρσενικού γένους και τη λέξη «Ρόμισσα» ή «Ρομνί» ως το αντίστοιχο θηλυκό. Έτσι, είναι λάθος να λέμε «αυτή η γυναίκα είναι Ρομά». Η λέξη «Ρομά» χρησιμοποιείται, για να περιγράψει μια ομάδα ανθρώπων μεικτών φύλων, λαμβάνοντας άλλοτε την αντωνυμία ουδέτερου γένους πληθυντικού αριθμού «τα» και άλλοτε την αντίστοιχη αρσενικού γένους πληθυντικού αριθμού «οι».

Δυστυχώς, η λανθασμένη απόδοση της ονοματολογίας συναντάται τόσο σε επίσημα έγγραφα όσο και στην καθομιλουμένη, και υπογραμμίζει περαιτέρω την έλλειψη σεβασμού και αναγνώρισης της ιστορίας και του πολιτισμού των Ρομά. Επιπλέον, η αναπαραγωγή των χαρακτηρισμών «αθίγγανοι» και «γύφτοι», που εμφανίζονται ακόμη και σε έγγραφα επίσημων εθνικών φορέων, είναι ρατσιστικοί, αφού ως τέτοιοι έχουν χαρακτηριστεί από τις ίδιες τις κοινότητες αλλά και ευ-

ρωπαϊκούς φορείς. Εξαιρείται ο όρος «τσιγγάνοι» που ναι μεν πρόσφατα εγκαταλείφθηκε από τον ακαδημαϊκό/επιστημονικό λόγο, αλλά συνεχίζει να χρησιμοποιείται για τον αυτοπροσδιορισμό κάποιων κοινοτήτων στην Ελλάδα, κυρίως εστιάζοντας στην ελληνική τους ταυτότητα («Δεν είμαστε Ρομά, είμαστε Τσιγγάνοι», 2023).

Αυτή η έρευνα υιοθετεί τη γνώμη του Hancock σχετικά με το επίρρημα/επίθετο «ρομανί» και την ελληνική εκδοχή του «ρόμικος, ρόμικη, ρόμικο», για να αναφερθεί στην κοινότητα ή τη γλώσσα, γιατί είναι το επιλεγόμενο επίθετο από τους ίδιους τους Ρομά με τους οποίους συναναστράφηκα. Χρησιμοποιεί τα ουσιαστικά «Ρομά», για να αναφερθεί σε μια ομάδα ατόμων μεικτών φύλων, «Ρομ» για ενικό αρσενικό και «Ρόμισσα» για ενικό θηλυκό. Τέλος, η λέξη «Μπαλαμέ» στα ρομανί περιγράφει τους Έλληνες που δεν είναι Ρομά (Μπατζαλής and Χηνάς, 2020, 141).

Μεθοδολογικό πλαίσιο διερεύνησης

Η παρούσα εργασία αποτελεί ελληνική δημοσίευση μέρους της έρευνας της συγγραφέως στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος MA Research Architecture, του Πανεπιστημίου Goldsmiths του Λονδίνου, με αντικείμενο την εφαρμογή αρχιτεκτονικών πρακτικών στη σύγχρονη έρευνα (Karavola, 2023). Μεθοδολογικά, συνιστά μια σύνθεση βιβλιογραφικής έρευνας, δευτερογενούς έρευνας ανοιχτών πηγών και πρωτογενούς έρευνας πεδίου. Πιο συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των δεδομένων συλλέχθηκε μέσω μηνιαίων επιτόπιων επισκέψεων στον ρόμικο καταυλισμό του Σοφού, στον Δήμο Ασπροπύργου, στη Δυτική Αττική, κατά την περίοδο Νοεμβρίου 2022 – Αυγούστου 2023. Οι επισκέψεις περιλάμβαναν ανεπίσημες συζητήσεις, καθώς και ατομικές και συλλογικές συνεντεύξεις με μέλη της ρόμικης κοινότητας. Επιπλέον, τα δευτερογενή δεδομένα ελήφθησαν μέσω έρευνας ανοιχτών πηγών (open source intelligence – OSINT), τεχνικών τηλεπισκόπησης (remote sensing) αλλά και μέσω της συλλογής και ανάλυσης δημόσιων εγγράφων, επίσημων χαρτών και τοπογραφικών διαγραμμάτων, οπτικού υλικού, ειδησεογραφικών πηγών και δορυφορικών εικόνων, που διατίθενται ελεύθερα στο διαδίκτυο.

Νομαδοποίηση και αποστέρηση υποδομών ως μορφές κυβέρνησης

Στον Ασπρόπυργο σήμερα κατοικούν σχεδόν τέσσερις χιλιάδες καταγεγραμμένοι Ρομά –ο τρίτος μεγαλύτερος ρόμικος πληθυσμός της χώρας σε έναν μόνο δήμο (*Καταγραφή Οικισμών*, 2022, 112)– σε τρεις περιοχές: το Σοφό, την Νέα Ζωή και τα Νεόκτιστα. Οι συνθήκες διαβίωσης στην κάθε περιοχή διαφέρουν ως προς τον βαθμό πρόσβασης σε βασικές υποδομές κοινής ωφέλειας, τη σύνδεσή τους με τον αστικό ιστό και τον τύπο των κατοικιών. Στα Νεόκτιστα συναντώνται κατά πλειοψηφία μόνιμες οικοδομές και συνδέσεις στο δίκτυο ύδρευσης και ηλεκτρισμού, και είναι η μόνη περιοχή από τις τρεις που βρίσκεται εν μέρει εντός σχεδίου πόλης (ΦΕΚ 267/Δ/7.4.2023). Στη Νέα Ζωή οι κάτοικοι διαβιούν τόσο σε οικοδομές όσο και σε παράγκες και οι συνδέσεις κοινής ωφέλειας υπάρχουν μεν αλλά όχι στην πλειοψηφία των κατοικιών. Στο Σοφό δε οι συνθήκες είναι εξαιρετικά δύσκολες, καθώς οι Ρομά αναγκάζονται να κατοικούν αποκλειστικά σε παράγκες και είναι πλήρως αποκομμένοι από την πρόσβαση σε καθαρό νερό και δίκτυα ύδρευσης, αποχέτευσης και ηλεκτρισμού. Σε κάθε περίπτωση, στον Ασπρόπυργο δεν συναντάται διάχυση των Ρομά εντός του αστικού ιστού. Οι ομοιότητες δε μεταξύ των χωρικών χαρακτηριστικών των ρόμικων περιοχών διαβίωσης, ιδίως στους καταυλισμούς της Νέας Ζωής και του Σοφού, είναι αρκετές, ώστε να σκιαγραφήσουν ένα μοντέλο διαβίωσης που χαρακτηρίζεται από στέρηση, απομόνωση και παροδικότητα.

Όλες οι περιοχές διαβίωσης βρίσκονται σε απομονωμένες τοποθεσίες της αστικής περιφέρειας, μακριά από τις υπόλοιπες κατοικημένες περιοχές, ανάμεσα σε βοσκοτόπια χαμηλής βλάστησης, μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, κέντρα logistics και παράνομες χωματερές. Η Νέα Ζωή και το Σοφό, ως μη οργανωμένες και θεσμοθετημένες κατοικημένες ζώνες, στερούνται την πρόσβαση σε βασικές παροχές, όπως το νερό, το ηλεκτρικό ρεύμα και η αποχέτευση, και εκτοπίζονται διαρκώς από τις τοπικές αρχές. Χαρακτηριζόμενοι από προσωρινότητα και έλλειψη πρόσβασης σε υποδομές, οι καταυλισμοί αυτοί είναι τόποι που εμπίπτουν στην εξαίρεση της διαβίωσης, τόποι που μόλις και μετά βίας μπορούν να ονομαστούν κατοικήσιμοι. Αυτή η διαχρονική κατάσταση χωρικής εξαίρεσης, που συναντάται και αλλού στην Ελλάδα, δεν παρουσιάζεται απλώς ως χαρακτηριστικό του τόπου, αλλά ανάγεται συστηματικά σε εγγενές γνώρισμα του ρόμικου πληθυσμού στο σύνολό του. Έτσι, το στερεότυπο ότι οι Ρομά συνιστούν μία παρεκκλίνουσα εθνοτική ομάδα, που οικειοθελώς αρνείται την κοι-

νωνική της ένταξη, προτιμώντας να διατηρεί έναν τρόπο ζωής χαμηλού βιοτικού επιπέδου λόγω της περιπλάνησής τους, παγιώνεται στη συλλογική συνείδηση των «Μπαλαμέ». Ωστόσο, οι Ρομά δεν είναι ούτε νομάδες ούτε θέλουν να ζουν χωρίς νερό ή ηλεκτρικό ρεύμα. Συνεπώς, ποιες είναι οι υλικές συνθήκες και οι πολιτικές σχέσεις που κρύβονται πίσω από τη φυλετικού τύπου αφήγηση περί «κατώτερου νομαδικού τρόπου ζωής» των Ρομά και υπαγορεύουν μια ζωή εφήμερη και στερητική;

Κεντρικό ζήτημα που αντιμετωπίζουν οι ρόμικες κοινότητες του Ασπροπύργου είναι ο εξαναγκασμός σε διαρκή μετακίνηση από το ένα μέρος στο άλλο και η συνεχόμενη απειλή του εκτοπισμού, ακόμη κι όταν βρίσκονται εγκατεστημένοι. Με πολλαπλά προσχήματα, όπως η προστασία της δημόσιας υγείας, η εκτέλεση έργων ανάπλασης ή η διατήρηση των κοινωνικών ισορροπιών μεταξύ των Ρομά και των άλλων εθνοτήτων, οι τοπικές αρχές διώχνουν βίαια τους Ρομά από τον τόπο διαμονής τους, συνήθως μέσω εξώσεων μεμονωμένων κατοικιών ή και κατεδαφίσεων τμημάτων ή ολόκληρων καταυλισμών. Ο καταυλισμός του Σοφού συνιστά το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Τα τελευταία τριάντα χρόνια η κοινότητα έχει επανειλημμένως εκδιωχθεί από τουλάχιστον επτά τοποθεσίες διαβίωσης και έχει δει πολλές φορές σπίτια και υπάρχοντα να μετατρέπονται σε ερείπια από μπουλντόζες. Σήμερα, έπειτα από δεκατέσσερα χρόνια εγκατάστασης, η δημοτική αρχή απειλεί εκ νέου τους κατοίκους του Σοφού με έξωση, με πρόσχημα την κατασκευή των φυλακών Κορυδαλλού λίγα χιλιόμετρα βόρεια του καταυλισμού (Karavola, 2023, 18–60). Αντίστοιχα γεγονότα έχουν σημειωθεί στη Νέα Ζωή (VICE, 2020) αλλά και σε όλη την επικράτεια, αναδεικνύοντας ένα μακρόχρονο μοτίβο βίαιων μετακινήσεων καταυλισμών, που αντιφάσκει ως προς την τυπική αναγνώριση των Ρομά ως εδραίου πληθυσμού.

Με βάση την παραπάνω παρατήρηση, θα επιχειρηματολογήσω ενάντια στην κυρίαρχη αφήγηση, ορίζοντας την παρατηρούμενη κινητικότητα όχι ως έναν παραδοσιακό τρόπο ζωής αλλά μια στρατηγική κυβέρνησης των Ρομά, έναν μηχανισμό της εξουσίας που εφεξής θα αποκαλώ «νομαδοποίηση». Η νομαδοποίηση «προσπαθεί να διατηρήσει τους ανθρώπους σε κίνηση, αλλά και να παράγει τις συνθήκες εκείνες που οδηγούν στην εξαναγκασμένη κινητικότητα» (Van Baar, 2021, 811)˙ ενεργεί τόσο στη σφαίρα του υλικού όσο και του συμβολικού και διαπλέκεται με μια σειρά άλλων μηχανισμών της εξουσίας. Σίγουρα, η νομαδοποίηση περιλαμβάνει όλες τις στιγμές που οι διάφορες αρχές, όπως η αστυνομία ή το δημοτικό συμβούλιο, εκδιώκουν τους Ρομά από έναν τόπο διαμονής, μη επιτρέποντας τη μονιμότητα και παράγοντας έναν τρόπο ζωής βασισμένο στη μετακίνηση. Πέρα από αυτό, όμως, η νομαδοποίηση ενέχει και κάτι ακόμα: την κατασκευή της ταυτότητας του νομά. Η ταύτιση των ρόμικων πρακτικών διαβίωσης με τον νομαδισμό στηρίζεται στη διάδοση του στερεοτύπου περί «παραδοσιακού νομαδικού τρόπου ζωής» τόσο δια στόματος θεσμικών οργάνων, όπως οι κρατικοί φορείς ή οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, όσο και μέσω των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των συντηρητικών και ακροδεξιών μερών της κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση, το στίγμα του νομά στηρίζεται στον ρατσισμό των πολιτισμικών διαφορών και αναπαράγει το αφήγημα της εθνοφυλετικής παρέκκλισης των Ρομά. Αυτή η φυλετική διάσταση της νομαδοποίησης υπογραμμίζει ότι οι Ρομά δεν είναι απλώς εκτοπισμένα σώματα, είναι κοινωνικά υποκείμενα *επιφορτισμένα* με την κινητικότητα. Έτσι, η νομαδοποίηση είναι μια πολιτική τεχνική ενεργοποίησης της κίνησης και ένας μηχανισμός φυλετικής διάκρισης: διαφοροποιεί τους Ρομά από τον υπόλοιπο πληθυσμό, τους ταξινομεί ως «σώματα εν κινήσει» και παράγει έναν τρόπο ζωής με βασικό στοιχείο την περιπλάνηση.

Είναι γεγονός ότι παρά τη συχνότητα των εκτοπισμών οι Ρομά του Ασπροπύργου δεν μετακινούνται διαρκώς. Εγκαθίστανται σε κενά οικόπεδα, σε απομονωμένες τοποθεσίες κοντά στα όρια του δήμου, δίπλα στον ΧΥΤΑ Φυλής ή στους πρόποδες της Πάρνηθας. Οι περίοδοι εγκατάστασης μπορεί να παίρνουν τη μορφή προσωρινών καταυλισμών, που διαρκούν λίγες μέρες ή σχεδόν μόνιμων, που παραμένουν σε μια τοποθεσία για δεκαετίες. Η διάρκεια ζωής των καταυλισμών εξαρτάται από μια σειρά παραγόντων που θα εξετάσω αργότερα. Ωστόσο, ανεξάρτητα από τη διάρκειά τους, όλοι μοιράζονται το κοινό χαρακτηριστικό της στέρησης βασικών υποδομών κοινής ωφέλειας. Στον αντίποδα των «αντιρομανικών» στερεοτύπων, τα οποία αποδίδουν τις υποβαθμισμένες συνθήκες διαβίωσης των ρόμικων καταυλισμών σε πολιτισμική επιλογή, πιστεύοντας ότι οι Ρομά «προτιμούν τη βρωμιά», «κλέβουν ρεύμα για να μη το πληρώσουν» ή «δεν θέλουν να στέλνουν τα παιδιά τους σχολείο», οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης στους καταυλισμούς είναι άμεσο αποτέλεσμα της άρνησης της τοπικής και κεντρικής κυβέρνησης να τις βελτιώσει. Επιπλέον, παρακάτω θα ισχυριστώ ότι η άρνηση αυτή δεν αποτελεί προϊόν συμπτωματικής αμέλειας, αλλά συνιστά μια οργανωμένη επίθεση στα συστήματα σταθερών υποδομών, συστήματα απαραίτητα για την υποστήριξη της ζωής και αποτελεί συμπληρωματικό μηχανισμό της νομαδοποίησης.

Πρώτον, οι καταυλισμοί στερούνται την πρόσβαση σε υποδομές πρόνοιας, όπως τα κέντρα των δήμων, τα σχολεία ή τα νοσοκομεία, εξαιτίας της απομονωμένης τοποθεσίας τους και της απουσίας ασφαλτοστρωμένου οδικού δικτύου και πρόσβασης στα δημόσια μέσα μαζικής μεταφοράς. Επιπλέον, οι δημοτικές αρχές αρνούνται να προμηθεύσουν τους καταυλισμούς με παροχές κοινωφελών δικτύων, όπως το νερό, το ηλεκτρικό ρεύμα ή η αποχέτευση. Συνεπώς, οι κάτοικοι αναγκάζονται να καταφεύγουν σε πρακτικές «αυτοπρομήθειας». Στο Σοφό οι Ρομά καταναλώνουν μη πόσιμο νερό προερχόμενο από πηγάδια, ενώ και στους δύο καταυλισμούς – Σοφό και Νέα Ζωή– συνδέουν παράνομα καλώδια σε στύλους της ΔΕΗ, προκειμένου να αποσπάσουν μόνο ένα μικρό μέρος της απαραίτητης ποσότητας ηλεκτρικού ρεύματος που έχουν ημερησίως ανάγκη. Πέραν του κινδύνου για την ασφάλεια και την υγεία της κοινότητας, οι πρακτικές αυτές είναι επισφαλείς και οι καταυλισμοί μένουν συχνά και για μακρές περιόδους χωρίς νερό και ρεύμα. Ακόμη, τα τοπικά συστήματα συλλογής απορριμμάτων δεν λειτουργούν μέσα και γύρω από τους καταυλισμούς, οι οποίοι περιβάλλονται από παράνομες ανοικτές χωματερές. Ελλείψει οργανωμένης παροχής στέγασης και πρόσβασης σε νόμιμη απασχόληση, οι Ρομά χρησιμοποιούν αυτές τις χωματερές ως πηγές κάθε υλικού με ανταλλακτική αξία, για να το πουλήσουν στη μαύρη αγορά ανακυκλώσιμων, ή με αξία χρήσης, για να το μετατρέψουν σε δομικό στοιχείο των κατοικιών τους (Karavola, 2023, 111). Παρατηρείται, λοιπόν, ότι οι καταυλισμοί διατηρούνται τόσο αποκλεισμένοι χωρικά όσο και σε επίπεδο υποδομών, γεγονός που οδηγεί στην ανάπτυξη μιας σειράς εναλλακτικών πρακτικών διαβίωσης που χαρακτηρίζονται από επικινδυνότητα και παρατυπία.

Πράγματι, η νομαδοποίηση δεν αρκείται απλώς στο να επιβάλλει τη μετακίνηση, αλλά προϋποθέτει συγχρόνως την παραγωγή συνθηκών διαβίωσης που αποτρέπουν τη μόνιμη εγκατάσταση σε έναν τόπο. Εδώ εισάγεται στη συζήτηση η έννοια της «δυνητικής εκτόπισης» (Van Baar, 2021, 811), δηλαδή η δυνατότητα του εκτοπισμού και όχι η ίδια η πράξη του. Στην περίπτωση των ρόμικων καταυλισμών του Ασπροπύργου, η αύξηση του μεγέθους της δυνητικής εκτόπισης πραγματώνεται και διαμέσου του ελέγχου των υποδομών. Αρχικά, τα δίκτυα υποδομών είναι στατικά και αμετακίνητα. Ως εκ τούτου, λειτουργούν ως χωρικά «αγκυροβόλια», δομές που κρατούν τους χρήστες τους σε έναν συγκεκριμένο τόπο και προσδίδουν χαρακτήρα μονιμότητας. Απαγορεύοντας την ύπαρξη τέτοιων δικτύων, το κράτος διατηρεί τους δεσμούς της κοινότητας με τον χώρο χαλαρούς, αστάθείς και, επομένως, πιο εύκολο να διαρραγούν. Επιπλέον, ενώ δεν υπάρχει οργανωμένο σχέδιο για την παροχή ελάχιστων υποδομών στους Ρομά, υπάρχει ένα ορισμένο επίπεδο ανοχής σε πράξεις «αυτοπρομήθειας». Για παράδειγμα, η δημοτική και τοπική αστυνομική αρχή συχνά ανέχονται τις μη εξουσιοδοτημένες συνδέσεις νερού και ηλεκτρικού ρεύματος, επιτρέποντας τη στοιχειώδη τροφοδοσία του καταυλισμού. Ωστόσο, μόλις οι συνδέσεις αυτές πολλαπλασιαστούν αρκετά, επεμβαίνουν για να τις διακόψουν και να τις ποινικοποιήσουν, αποστερώντας τους κατοίκους από τα στοιχειώδη μέσα επιβίωσης και οδηγώντας τους σε μακρόχρονες και κοστοβόρες δίκες. Έτσι, η θεσμική διαχείριση των υποδομών λαμβάνει τη μορφή σταγονομετρικής χοάνης, ελέγχοντας πλήρως το είδος, το μέγεθος και τη διάρκεια πρόσβασης των Ρομά σε βασικές παροχές. Ο έλεγχος των υποδομών συνιστά την άλλη όψη της εξαναγκασμένης κινητικότητας των Ρομά, μια τεχνική που προωθεί και ρυθμίζει τη μετακίνηση, αναιρώντας ένα σύνολο ποιοτήτων σταθερότητας που διατρέχουν το οικιστικό περιβάλλον.

Τόσο η νομαδοποίηση με την υλική μορφή του διαρκούς εκτοπισμού όσο και η επίθεση κατά των σταθερών υποδομών συνιστούν δύο πτυχές ενός ενιαίου καθεστώτος ελέγχου. Δρουν μεν σε διαφορετικά χωρικά πεδία και πρακτικές, αλλά αποτελούν διαδικασίες αλληλοσυμπληρούμενες, επειδή ακριβώς στοχεύουν στον διαρκή έλεγχο της σχέσης μεταξύ κίνησης και ακινησίας. Έτσι, παρατηρείται μια διπλή κίνηση της εξουσίας που αφενός επιβάλλει τη μετακίνηση και αφετέρου απαγορεύει την εγκατάσταση. Εδώ, ο όρος «(μη)κινητικότητα» της Sheller περιγράφει αυτήν τη διπλή κίνηση με επιτυχία. Για τη Sheller η (μη)κινητικότητα συνιστά πολιτική σχέση, λόγο, πρακτική και αρχιτεκτονική που συγχωνεύει τις στιγμές της κίνησης και τις περιόδους ακινησίας, παράγοντας ένα ενιαίο καθεστώς ελέγχου (Sheller, 2018), που ταξινομεί και οργανώνει τη σχέση των Ρομά με τον χώρο.

Ο άρρηκτος δεσμός μεταξύ εκτοπισμού και αποστέρησης των υποδομών εκδηλώνεται με τον χαρακτηριστικότερο τρόπο στην πρωταρχική μονάδα διαβίωσης: το ρόμικο σπίτι στη μορφή της παράγκας. Η αρχιτεκτονική του σπιτιού αποκαλύπτει πώς το πλέγμα της μη-κινητικότητας, ως τεχνική διαχείρισης της ζωής, υπαγορεύει τον τρόπο παραγωγής του χώρου. Οι παράγκες κατασκευάζονται από υλικά που οι κάτοικοι βρίσκουν πεταμένα στις κοντινές παράνομες ανοιχτές χωματερές. Το δομικό σύστημα έχει ως εξής: πάνω σε ένα τσιμεντένιο δάπεδο φθαρμένα ξύλινα μαδέρια μετατρέπονται σε δοκάρια και κολόνες, συνθέτοντας τον φέροντα ορ-

γανισμό του κτιρίου. Οι ενδιάμεσοι τοίχοι «κατασκευάζονται» από κομμάτια χρησιμοποιημένων γυψοσανίδων, ξύλινα πάνελ και λαμαρίνες, που συναρμολογούνται. Τα ίδια υλικά χρησιμοποιούνται και για την πλήρωση κενών. Ύστερα, πόρτες και παράθυρα δημιουργούνται από παλιά ξύλινα κουφώματα, που απορρίφθηκαν από κάποια ανακαίνιση και κατέληξαν στην παράνομη χωματερή. Τέλος, ένα πάζλ από χαρτόνι και ξύλο που περιβάλλεται από μουσαμάδες και στρώματα μονωτικών φύλλων συνθέτει την οροφή του κτιρίου. Τα υλικά αυτά μπορούν να βρεθούν στις περισσότερες απομονωμένες τοποθεσίες, όπου η τοπική κυβέρνηση εξωθεί την εγκατάσταση των καταυλισμών. Αυτή η πληθώρα υλικού και το μηδαμινό κόστος του, σε συνδυασμό με τη χωρική εγγύτητα πηγών–καταυλισμών, καθιστά τα συγκεκριμένα υλικά εξαιρετικά προσαρμόσιμες πρώτες ύλες στην αέναη αλλαγή της θέσης των καταυλισμών.

Επιπλέον, η κατασκευαστική λογική του σπιτιού βασίζεται στην αποτελεσματική συναρμολόγηση και αποσυναρμολόγηση. Μόνιμες ενώσεις μέσω κονιαμάτων αποφεύγονται και αντικαθίστανται με πιο αναστρέψιμους τρόπους σύνδεσης, όπως τα καρφιά ή τα σχοινιά. Επιπλέον, αντί να χρησιμοποιούνται ακριβά και βαριά υλικά, όπως τούβλα ή σκυρόδεμα, που, αφού τοποθετηθούν, μπορούν να αφαιρεθούν μόνο αν καταστραφούν, επιλέγονται ελαφριά στοιχεία, όπως τα ξύλινα πάνελ, που μπορούν εύκολα να αντικατασταθούν και να μεταφερθούν. Έτσι, σε περίπτωση εκτοπισμού οι Ρομά μπορούν να αποσυναρμολογήσουν γρήγορα τυχόν πολύτιμα δομικά στοιχεία του κτιρίου και να τα μεταφέρουν με οχήματα στη νέα θέση του καταυλισμού, γλιτώνοντας τον χρόνο, την προσπάθεια και το κόστος τόσο της εύρεσης νέων υλικών όσο και της κατασκευής του σπιτιού από την αρχή. Ως εκ τούτου, το σπίτι, αν και στατικό, παραμένει σε διαρκή ετοιμότητα, απορροφώντας και ενσωματώνοντας την «πανταχού παρούσα» δυνατότητα εκτοπισμού. Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι οι παραπάνω χωρικές πρακτικές δεν αντιπροσωπεύουν στιλιστικές επιλογές ή πολιτισμικές προτιμήσεις σχετικά με τη στέγαση ούτε αποτελούν κάποια εκούσια επιλογή που παραπέμπει σε αρχιτεκτονικά πρότυπα μεταβλητότητας ή βιωσιμότητας του κελύφους. Αντίθετα, αποτελούν μεθόδους προσαρμογής στις βίαιες πολιτικές που επιβάλλονται στους κατοίκους τους και αναγκαστικές πρακτικές επιβίωσης σε μια ζωή απόλυτης φτώχειας, στέρησης και αποκλεισμού. Υπό αυτό το πρίσμα, η οικιστική μονάδα δεν συνιστά μια ακόμα «παρεκκλίνουσα πολιτισμική επιλογή», όπως επιτάσσει η ρατσιστική αφήγηση των πολιτισμικών διαφορών, αλλά αποκρυστάλλωση της μη-κινητικότητας πάνω στην πρωταρχική μονάδα διαβίωσης.

Σπίτι: από δικαίωμα σε έγκλημα

Για να λειτουργήσει η μη-κινητικότητα ως μορφή διακυβέρνησης, οι χωρικές πρακτικές της κοινότητας πρέπει πρώτα να προσδιοριστούν ως προβληματικές και παράτυπες. Με άλλα λόγια, πίσω από την εφαρμογή ενός χωρικού μοντέλου διαρκούς κίνησης και προσωρινής εγκατάστασης απαιτείται η συστηματική αντιστροφή της υπόστασης των χώρων διαβίωσης και των χωρικών πρακτικών επιβίωσης των Ρομά από δικαίωμα σε έγκλημα. Για να κατανοήσουμε καλύτερα το παραπάνω, πρέπει να εξετάσουμε τον ίδιο τον ορισμό του σπιτιού και να αξιολογήσουμε αν το ρόμικο σπίτι εμπίπτει εντός του. Αρχικά, η στέγαση θεωρείται θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα, σύμφωνα με το εθνικό και το διεθνές δίκαιο. Τα Ηνωμένα Έθνη αναγνωρίζουν αυτό το δικαίωμα (“International Covenant: 11.1”) και έχουν θέσει συγκεκριμένους όρους για το τι θεωρείται επαρκής στέγαση (UN CESCR, 1991, UN CESCR, 1997) . Επιπλέον, το δικαίωμα στη στέγαση αναγνωρίζεται και προστατεύεται και από το ελληνικό Σύνταγμα. Έτσι, όταν δεν υπάρχει επαρκής στέγαση, το κράτος είναι υπεύθυνο για την εξασφάλισή της σε όσους την έχουν ανάγκη (ΦΕΚ 211/Β/24.12.2019, 21:4). Όταν υπάρχει, η κατοικία συνιστά χώρο ασύλου και πρέπει να προστατεύεται ως τέτοιος (ΦΕΚ 211/Β/24.12.2019, 9:1).

Αν και η στέγαση είναι δικαίωμα και το σπίτι είναι χώρος ασύλου, ο ορισμός του σπιτιού –επαρκής ή μη– πρέπει να διευκρινιστεί περαιτέρω. Σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, ένας χώρος μπορεί να θεωρηθεί ως σπίτι εάν: α. είναι περίκλειστος, και β. η είσοδος σε αυτόν δεν είναι ελεύθερη, δηλαδή δεν είναι δυνατή χωρίς τη συγκατάθεση του ενοίκου (Καζάκου, 2008, 16). Ένας τέτοιος χώρος μπορεί να είναι ένα κτίσμα, αλλά μπορεί επίσης να είναι ένα οικόπεδο, ένα αντίσκηνο, ένα αυτοκίνητο, ένα σκάφος ή οποιοδήποτε άλλο όχημα, κινητό ή ακίνητο (Καζάκου, 2008, 7· Παναγοπούλου, 2019). Ενώ ένας τόσο ευρύς ορισμός μοιάζει προσαρμόσιμος σε πολλαπλές καταστάσεις, άρα βέλτιστος σε σχέση με έναν αυστηρότερο, μπορεί επίσης να λειτουργήσει παραπλανητικά σε περιπτώσεις ανθρώπων, όπως οι Ρομά του Ασπροπύργου, των οποίων τα σπίτια οριακά εντάσσονται σε οποιαδήποτε από τις παραπάνω κατηγορίες. Παρόμοια ζητήματα επηρεάζουν πολλές ρόμικες κοινότητες σε όλη την Ευρώπη, οι οποίες επιλέγουν ή καταφεύγουν σε εναλλακτικές πρακτικές στέγα-

σης. Για τον σκοπό αυτόν, το Συμβούλιο της Ευρώπης παρείχε πρόσφατα προδιαγραφές σχετικά με τη στέγαση των Ρομά, σημειώνοντας ότι «περιλαμβάνει διαφορετικούς τόπους διαμονής, όπως σπίτια, τροχόσπιτα, κινητά σπίτια ή χώρους στάσης» (Council of Europe (2005) 4). Επομένως, το σπίτι είναι μια έννοια πολύ ευρύτερη από το οίκημα, το οποίο ταυτίζεται συνήθως με μια σταθερή κατασκευή. Έτσι, ένα τροχόσπιτο ή μια ρόμικη παράγκα συνιστά σπίτι, παρόλο που δεν αναφέρεται στον τυπικό ορισμό. Αλλά ακόμη και αυτή η διευκρίνιση δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην πολύπλευρη πραγματικότητα των Ρομά του Ασπροπύργου, πόσο μάλλον ολόκληρης της Ευρώπης. Ως εκ τούτου, ένας περιεκτικός και περιγραφικός ορισμός της κατοικίας με νομικούς όρους ακόμη εκκρεμεί.

Το ελληνικό κράτος εκμεταλλεύεται τη γκρίζα ζώνη του ορισμού, για να επικαλεστεί το ζήτημα της νομιμότητας ως το κριτήριο διάκρισης μεταξύ των κατοικιών που χρήζουν προστασίας και εκείνων που δεν χρήζουν. Κατά συνέπεια, ακόμη και όταν αναγνωρίζονται ως σπίτια, οι ρόμικες παράγκες δύνανται να λάβουν την κρατική προστασία μόνο αν έχουν κατασκευαστεί νόμιμα, αποσυνδέοντας τον ορισμό του σπιτιού από το ανθρώπινο δικαίωμα και τοποθετώντας τον στο νομικό πλαίσιο. Στην Ελλάδα, όλες οι νόμιμες κατασκευές εδράζονται σε τίτλους ιδιοκτησίας και συμμορφώνονται με την πολεοδομική νομοθεσία και τους κανονισμούς δόμησης. Με άλλα λόγια, για να είναι νόμιμη μια κατοικία, ο ένοικος πρέπει, πρώτον, να είναι ιδιοκτήτης ή να έχει νοικιάσει νόμιμα το οίκημα ή να του έχει παραχωρηθεί, και, δεύτερον, το οίκημα πρέπει να τηρεί τους ειδικούς πολεοδομικούς και οικοδομικούς κανονισμούς της περιοχής. Εάν δεν πληρούνται όλες οι παραπάνω προϋποθέσεις, το σπίτι είναι παράνομο. Ειδικά για τους ρόμικους καταυλισμούς, υπάρχει μια και μοναδική εξειδικευμένη νομοθετική ρύθμιση, η οποία προσθέτει την παράμετρο της προσωρινότητας σε συνδυασμό με συγκεκριμένους υγειονομικούς όρους, και θα εξεταστεί εκτενώς παρακάτω. Αυτές οι παράμετροι –ιδιοκτησία, πολεοδομική νομοθεσία και οικοδομικοί κανονισμοί, προσωρινότητα και υγειονομικές συνθήκες– αποτελούν τους πρωταρχικούς μηχανισμούς με τους οποίους το ελληνικό κράτος μετατρέπει ένα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα σε ζήτημα νομιμότητας.

Η απουσία δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και κυριότητας αποτελεί τεράστιο εμπόδιο για τους Ρομά του Ασπροπύργου. Οι φτωχότερες ρόμικες οικογένειες δεν κατέχουν ούτε οικόπεδα ούτε ενοικιαστήρια ούτε οποιουδήποτε τύπου έγγραφα, που να τεκμηριώνουν παραχώρηση χρήσης των οικοπέδων από τους «Μπαλαμέ» ιδιοκτήτες τους ή τον Δήμο. Παρόλο που τα τοπικά δημοτικά συμβούλια έχουν την εξουσία να παραχωρήσουν δημόσια γη για τη νόμιμη στέγαση των Ρομά (ΦΕΚ 308/Α/31.12.2003, 12:11), σπάνια κάνουν χρήση αυτής της διάταξης. Αντ' αυτού, ο Δήμος Ασπροπύργου διαχρονικά κατευθύνει τις κοινότητες μέσω άτυπων παροτρύνσεων ή προφορικών υποσχέσεων να εγκατασταθούν σε μη χρησιμοποιούμενα ιδιόκτητα οικόπεδα απομονωμένων τοποθεσιών (Karavola, 2023, 28, 42-45). Ως αποτέλεσμα, οι περισσότεροι ρόμικοι καταυλισμοί, τώρα και στο παρελθόν, βρίσκονται σε καταπατημένες ιδιωτικές ή δημόσιες εκτάσεις. Η συνθήκη αυτή ωφελεί διπλά τις δημοτικές αρχές. Αφενός εξασφαλίζει ότι η κοινότητα θα παραμένει απομονωμένη και αόρατη εκτός αστικού ιστού, διαβιώντας σε μη αξιοποιήσιμα ή ακόμα και επικίνδυνα κομμάτια γης, όπως η περιφέρεια του ΧΥΤΑ Φυλής (Karavola, 2023, 40). Αφετέρου, μόλις η γη γίνει οικονομικά ή πολιτικά κερδοφόρα, και επομένως χρήσιμη, οι αρχές διατηρούν το δικαίωμα έξωσης μεμονωμένων οικογενειών ή και κατεδάφισης του καταυλισμού, επικαλούμενες το καθεστώς καταπάτησης. Επιπλέον, η έλλειψη ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επιτρέπει στις τοπικές αρχές να αρνούνται την πρόσβαση των ρόμικων κοινοτήτων σε υποδομές κοινής ωφέλειας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του παραπάνω αποτελεί ο οικισμός του Σοφού Ασπροπύργου, για τον οποίον σε συνέντευξή του ο τότε δήμαρχος Νίκος Μελετίου επικαλέστηκε την έλλειψη ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, για να αρνηθεί την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος στους κατοίκους, ισχυριζόμενος μάλιστα ότι «δεν έχουμε το δικαίωμα να πάμε στην ιδιοκτησία κάποιου άλλου και να στήσουμε έναν πίνακα για την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος» (Μαραγκίδου, 2015). Ως εκ τούτου, οι αρχές εκμεταλλεύονται την έλλειψη επίσημων τίτλων ιδιοκτησίας ή δικαιωμάτων χρήσης, για να εκτοπίζουν τους καταυλισμούς, όταν αυτό είναι επικερδές, διατηρώντας παράλληλα την κοινότητα σε συνθήκες εξαθλίωσης, όταν αυτή βρίσκεται εγκαταστημένη.

Στις σπάνιες περιπτώσεις που οι φτωχότερες ρόμικες οικογένειες κατέχουν γη, τα σπίτια τους εξακολουθούν να χαρακτηρίζονται παράνομα λόγω της μη συμμόρφωσής τους με την πολεοδομική και οικοδομική νομοθεσία. Τα περισσότερα ρόμικα σπίτια, είτε είναι παράγκες είτε όχι, δεν έχουν οικοδομική άδεια. Αυτό μπορεί να είναι αποτέλεσμα της μη εξοικείωσης των Ρομά με την πολεοδομική νομοθεσία ή των διακρίσεων που αντιμετωπίζουν, όταν απευθύνονται στις αρμόδιες υπηρεσίες (Pavlou *et al.*, 2009, 19). Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις η έλλειψη οικοδομικής άδειας οφείλεται στο γεγονός ότι οι καταυλισμοί βρίσκονται σε περιοχές

με χρήση γης άλλη από την οικιστική. Σύμφωνα με το πρόσφατο πολεοδομικό σχέδιο Ασπροπύργου, η περιοχή του Σοφού κατηγοριοποιήθηκε ως ζώνη γεωργίας και κτηνοτροφίας, της Νέας Ζωής ως ζώνη βιομηχανίας–βιοτεχνίας, με τμήμα αυτής, στο οποίο διαχρονικά κατοικούν Ρομά, να προβλέπεται να γίνει νεκροταφείο, και τμήμα των Νεοκτίστων ως ζώνη προστασίας (ΦΕΚ 267/Δ/7.4.2023). Φυσικά, η ευθύνη βαραίνει και εδώ την τοπική αυτοδιοίκηση και την κεντρική κυβέρνηση, αφού όχι μόνο δεν εξασφάλισαν την εγκατάσταση των καταυλισμών σε κατάλληλα σημεία, μακριά από τη βαριά βιομηχανία και τη διαχείριση των απορριμμάτων, αλλά κατηύθυναν άτυπα τους Ρομά στις συγκεκριμένες τοποθεσίες. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Νέας Ζωής, που δημιουργήθηκε το 1982 από την τότε κυβέρνηση ως «προσωρινός» καταυλισμός, δίπλα στον ΧΥΤΑ Φυλής και την ΒΙΠΕ Ασπροπύργου και δεν εντάχθηκε ποτέ έκτοτε στον κεντρικό σχεδιασμό (Λυδάκη, 1997, 15). Ως αποτέλεσμα του μη οικιστικού χαρακτήρα των χρήσεων γης για καταυλισμούς, τα οικήματα είναι αυτομάτως παράνομα, ακόμη και αν οι κάτοικοί τους κατέχουν δικαιώματα ιδιοκτησίας ή κυριότητας. Ακολούθως, οι τοπικές αρχές έχουν το δικαίωμα να μην τροφοδοτούν με νερό και ρεύμα τους καταυλισμούς, και να εκδίδουν εντολή κατεδάφισης για όλες τις αυθαίρετες κατασκευές, όπως συνέβη στον καταυλισμό του Σοφού την περίοδο από το 2011 έως το 2014, όταν διατάχθηκε η κατεδάφιση δώδεκα ρόμικων κατοικιών έπειτα από την ανακήρυξη της γης ως δασικής και χορτολιβαδικής (Karavola, 2023, 48).

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το ελληνικό κράτος διαθέτει μόνο μία θεσμική διάταξη για την αντιμετώπιση των ιδιαιτεροτήτων της στεγαστικής κατάστασης των ρόμικων καταυλισμών (ΦΕΚ 243/Β/11.5.1983· ΦΕΚ 973/Β/15.07.2003). Ωστόσο, η νομοθεσία αυτή εντείνει τη σχέση μεταξύ εξαναγκασμένης κινητικότητας και στέρησης υποδομών αντί να παρέχει υλικές λύσεις. Πιο συγκεκριμένα, η υπουργική απόφαση του 2003 απαγορεύει την «ανεξέλεγκτη εγκατάσταση περιπλανώμενων ατόμων, με μόνη εξαίρεση τους προσωρινούς οικισμούς των Ρομά και μόνο στην περίπτωση που πληρούνται επαρκείς υγειονομικές διατάξεις» (Pavlou *et al.*, 2009, 20). Επομένως, για το ελληνικό κράτος ένας ρόμικος καταυλισμός μπορεί να είναι νόμιμος μόνο αν είναι προσωρινός, εξωθώντας την κοινότητα σε έναν επιβεβλημένο νομαδισμό μέσω της ισχύουσας νομοθεσίας. Ακόμη, σύμφωνα με τη διάταξη αυτήν, ο καταυλισμός οφείλει να ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένα υγειονομικά πρότυπα και προϋποθέσεις, τα οποία είναι σχεδόν ανέφικτα λόγω της απουσίας θεμελιωδών ανέσεων, όπως το νερό και το ηλεκτρικό ρεύμα. Ενώ ο νόμος μεταθέτει στην αστυνομία τον έλεγχο τήρησης των υγειονομικών όρων, δεν υποχρεώνει τον δήμο να παρέχει τις υποδομές που θα εξασφαλίσουν τα απαιτούμενα υγειονομικά αναγκαία, υπογραμμίζοντας έτσι ότι το ζήτημα της στέγασης των Ρομά είναι ζήτημα δημόσιας τάξης και όχι πολιτικής πρόνοιας. Έτσι, η ίδια η νομοθεσία «στήνει μια παγίδα» νομιμότητας: οι Ρομά, μη έχοντας νόμιμη πρόσβαση σε βασικές υποδομές, καταφεύγουν σε παράνομες ενέργειες «αυτοπρομήθειας», ώστε να διατηρήσουν τις απαιτούμενες υγειονομικές διατάξεις που θα πιστοποιήσουν τη νομιμότητα του καταυλισμού.

Η νομοθεσία λαμβάνει υπόψη της αυτό το αδιέξοδο χαρακτηρίζοντας την υπουργική απόφαση «μεταβατική» και σημειώνοντας ότι οι «οικισμοί των πλανόδιων ατόμων» μπορούν να είναι νόμιμοι μόνο «μέχρι την οριστική απόκτηση της μόνιμης εγκατάστασής τους» (Pavlou *et al.*, 2009, 20). Έτσι, ενώ ο νόμος απαλλάσσει τις δημοτικές αρχές από την υποχρέωση να παρέχουν επαρκείς συνθήκες υγιεινής για τους «προσωρινούς» οικισμούς, τις υποχρεώνει να διαθέσουν στους Ρομά «κατάλληλες τοποθεσίες», όπου θα μπορούν να εγκατασταθούν μόνιμα. Ωστόσο, τα πράγματα λειτουργούν διαφορετικά στην πράξη. Χρησιμοποιώντας αυτήν την νομοθεσία, οι δημοτικές αρχές παραχωρούν σκόπιμα μη ελκυστικούς χώρους στις παρυφές του αστικού ιστού, σε βιομηχανικές περιοχές ή δίπλα σε χωματερές, όπου οι Ρομά είναι αδύνατο να βρουν μόνιμη εγκατάσταση και, ως εκ τούτου, αναγκάζονται να μετακινούνται συνεχώς προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών (Karavola, 2023, 18–69). Έτσι, αρκετές από τις μετατοπίσεις των καταυλισμών πραγματοποιούνται με πρωτοβουλία της ίδιας της κοινότητας και όχι έπειτα από αστυνομικές παρεμβάσεις, εξώσεις ή κατεδαφίσεις. Πίσω, όμως, από αυτήν τη φαινομενικά οικειοθελή αποχώρηση βρίσκεται η αδυναμία επιβίωσης στους χώρους που το ίδιο το κράτος έχει υποδείξει ως κατάλληλους. Τελικά, η αναγκαστική μετακίνηση εργαλειοποιείται από τις τοπικές αρχές, για να υποστηρίξουν ότι παρά τις κυβερνητικές ενέργειες για την εξασφάλιση μόνιμης διαμονής οι Ρομά παραμένουν νομάδες από επιλογή, επιστρέφοντας πίσω στο κεντρικό επιχείρημα του αντιρομανισμού περί «διαφορετικών πολιτισμών».

Συνολικά, όπως υπογραμμίζει ο van Baar, «ο νόμος παράγει τις συνθήκες τόσο της εν δυνάμει μετακίνησης όσο και της κατασκευής της παρεκκλίνουσας ταυτότητας [των Ρομά]» (Van Baar, 2021, 814). Από τη μία πλευρά, το ελληνικό κράτος επικαλείται τον δημοκρατικό ισχυρισμό ότι «όλοι οι πολίτες είναι ίσοι ενώπιον

του νόμου», για να επεκτείνει τη γενικώς ισχύουσα στεγαστική νομοθεσία στις πρακτικές εγκατάστασης των Ρομά. Φυσικά, η πραγματικότητα στους ρόμικους καταυλισμούς είναι προσαρμοσμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην ανταποκρίνεται ποτέ στα νομικά πρότυπα του γενικού πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά, η ειδική νομοθεσία που αφορά στη στέγαση των Ρομά αποτρέπει τη νόμιμη και κυρίως μόνιμη εγκατάσταση και την εξασφάλιση επαρκών συνθηκών διαβίωσης, κατασκευάζοντας ένα νομικό περιβάλλον, στο οποίο η νομιμότητα είναι αδύνατη. Έτσι, το σπίτι και ο ρόμικος καταυλισμός, αδυνατώντας να ανταποκριθούν στους ορισμούς, δεν είναι ποτέ αυθύπαρκτα ουσιαστικά, αλλά προσδιορίζονται πάντα από το επίθετο «παράνομος». Αυτή η διατύπωση δεν είναι απλώς περιγραφική, αλλά χρησιμεύει ενεργά ως μέθοδος ποινικοποίησης, νομιμοποιώντας τις κρατικές πράξεις βίας ενάντια στην κοινότητα. Επιπλέον, το ζήτημα της παρανομίας επαναφέρει τη θεώρηση των κρατικών μηχανισμών ως κοινωνικού θεματοφύλακα. Η εκτεταμένη ποινικοποίηση των μεθόδων αυτοσυντήρησης και ο στιγματισμός των στεγαστικών πρακτικών των Ρομά ως παράνομων ενισχύει τη διαφοροποίηση της κοινότητας από τον γενικό πληθυσμό. Κατασκευάζει μια αντικοινωνική ομάδα ανθρώπων που δεν θέλουν να υποταχθούν στον νόμο και στην τάξη.

Συμπεράσματα

Τόσο οι ενέργειες της τοπικής αυτοδιοίκησης όσο και η ισχύουσα νομοθεσία διαφοροποιούν συστηματικά τις χωρικές πρακτικές των Ρομά από εκείνες του γενικού πληθυσμού, μια διαδικασία που καθιστά τις πρώτες παράτυπες νομικά, συμβολικά και υλικά. Η διαδικασία αυτή συνίσταται στην εργαλειοποίηση της υφιστάμενης νομοθεσίας περί ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και πολεοδομικής–χωροταξικής νομοθεσίας και στην εφαρμογή στοχευμένων θεσμικών διατάξεων, που μετατοπίζουν το ζήτημα της στέγασης από υποχρέωση του κράτους σε ζήτημα πάταξης τους εγκλήματος. Ταυτόχρονα, οι τεχνικές αυτές παρουσιάζουν τους Ρομά ως μια «μη συμμορφούμενη» κοινωνική ομάδα, από την οποία το κράτος οφείλει να προστατεύει την υπόλοιπη κοινωνία. Ενάντια στην κυρίαρχη αφήγηση ότι οι πρακτικές των Ρομά αποτελούν κίνδυνο κοινωνικής εκτροπής και πρέπει να τιμωρούνται, υποστηρίζω ότι η συστηματική προσπάθεια να παρουσιαστούν οι οικιστικές πρακτικές των Ρομά ως παράτυπες εξασφαλίζει την αιτιολόγηση των κρατικών ελέγχων επί των χωρικών πρακτικών της κοινότητας και ταυτόχρονα αποσπά την απαραίτητη κοινωνική συναίνεση. Έτσι, δημιουργείται ένα σύνολο πειθαρχικών και ρυθμιστικών μηχανισμών διαχείρισης της ρόμικης ζωής.

Αναλύοντας τις χωρικές πρακτικές των ρόμικων κοινοτήτων του Ασπροπύργου, γίνεται φανερό ότι η μη-κινητικότητα συνιστά την κυρίαρχη στρατηγική διακυβέρνησης των Ρομά όσον αφορά τον χώρο. Η μη-κινητικότητα συνδυάζει δύο διαφορετικούς μηχανισμούς χωρικού ελέγχου: τη νομαδοποίηση και την αποστέρηση των υποδομών. Από τη μία πλευρά, η νομαδοποίηση χρησιμεύει ως μορφή διακυβέρνησης, επειδή αφενός επιβάλλει την περιπλάνηση ως τρόπο ζωής και αφετέρου ανάγει τη μετακίνηση σε φυλετικό χαρακτηριστικό των Ρομά. Επομένως, όχι μόνο διατηρεί την κοινότητα παροδική και ασταθή μέσω των αέναων εκδιώξεων και κατεδαφίσεων των καταυλισμών, αλλά ταυτόχρονα μετατρέπεται σε παράγοντα εθνοτικής διαφοροποίησης. Από την άλλη πλευρά, η αποστέρηση των υποδομών χαρακτηρίζει τις περιόδους στασιμότητας και εγκατάστασης. Η άρνηση πρόσβασης σε βασικά αγαθά στρέφει τον ίδιο τον χώρο διαβίωσης ενάντια στους κατοίκους του και παράγει μια πραγματικότητα που ισορροπεί μεταξύ ζωής και θανάτου. Αυτοί οι δύο μηχανισμοί δεν μπορούν να κατανοηθούν χωριστά. Λειτουργούν ταυτόχρονα και πάντα αλληλεξαρτώνται. Η άρνηση των βασικών υποδομών και η επιλεκτική αποδοχή των μεθόδων αυτοεξυπηρέτησης δημιουργούν τις συνθήκες της εν δυνάμει κίνησης και αυξάνουν τις δυνατότητες των αρχών να εκτοπίσουν την κοινότητα. Ταυτόχρονα, η νομαδοποίηση εμποδίζει τη δημιουργία σταθερών δικτύων υποδομών, που μπορούν να λειτουργήσουν ως χωρικά «αγκυροβόλια». Υπό αυτήν την έννοια, οι στιγμές μετακίνησης και οι περίοδοι εγκατάστασης συγχωνεύονται σε ένα ενιαίο καθεστώς ελέγχου, οργάνωσης και ταξινόμησης της ρόμικης ζωής.

Εύλογα θα αναρωτηθεί κανείς, αν όλα αυτά είναι κομμάτι μιας πολιτικής εξόντωσης και αφανισμού των Ρομά. Φυσικά, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε τα αμέτρητα περιστατικά τυφλής βίας και καταστολής μέχρι θανάτου από την αστυνομία προς τις ρόμικες κοινότητες. Τα τελευταία παραδείγματα κρατικών δολοφονιών των Σαμπάνη, Φραγκούλη και Μιχαλόπουλου, επιβεβαιώνουν πως η εξουσία συνεχίζει να δείχνει αδιάκριτα το πιο σκληρό της πρόσωπο απέναντι στους Ρομά. Ταυτόχρονα, όμως, το πλέγμα εξουσίας που συναντάμε στον Ασπρόπυργο μαρτυρά πως το ζητούμενο για την εξουσία δεν είναι πάντα να λειτουργήσει ο θάνατος στο επίπεδο της ανώτατης αρχής, αλλά να κατανεμηθεί το έμβιο σε ένα πεδίο αξίας και χρησιμότητας. Μια τέτοια

εξουσία οφείλει να χαρακτηρίζει, να μετρά, να αποτιμά και να ιεραρχεί, παρά να εκδηλώνεται –μόνο– με τη φονική της «λαμπρότητα». Αυτή η συμπληρωματική κίνηση της εξουσίας είναι που ορίστηκε από τον Foucault ως «βιοεξουσία»: μια μορφή εξουσίας που ασχολείται, όχι με τον θάνατο, αλλά με το «πώς» της ζωής, και περιλαμβάνει διαφορετικές τεχνικές ελέγχου των ανθρώπων τόσο εξατομικευμένα –πειθάρχηση– όσο και μαζικά –βιοπολιτική– (Foucault, 2002, 298). Πρόκειται για την εξουσία που εμπλουτίζει το δικαίωμα του κυρίαρχου επί των υποτελών του: στο παλιό δικαίωμα του «να οδηγεί κάποιον στον θάνατο ή να του επιτρέπει να ζήσει» προστίθεται το νεότερο δικαίωμα του «να υπαγορεύει τη ζωή και να αφήνει στον θάνατο» (Foucault, 2003, 241).

Η νομαδοποίηση και η αποστέρηση των υποδομών ως πολιτικές τεχνικές ρύθμισης της σχέσης μετακίνησης και εγκατάστασης συνιστούν τη χωρική έκφανση της βιοεξουσίας. Συνολικά, οι τεχνικές που καθιστούν μια κοινότητα νομαδική ή της επιτρέπουν να εγκατασταθεί προσωρινά, αποτελούν μηχανισμούς βιοεξουσίας, που διαχειρίζονται και ρυθμίζουν τη ζωή των Ρομά, επιβάλλοντας μια ελαστική σχέση τόσο με τον χώρο όσο και με τον χρόνο. Η νομαδοποίηση είναι ένας αργός μηχανισμός πρόκλησης μετακινήσεων, επειδή δεν ασχολείται αποκλειστικά με τις στιγμές μετακίνησης, αλλά διαπερνά και τις περιόδους εγκατάστασης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού αποτελεί ο καταυλισμός του Σοφού. Παρά το γεγονός ότι ο καταυλισμός βρίσκεται στην ίδια θέση τα τελευταία δεκατέσσερα χρόνια, η κατάστασή του δεν ξεπερνά ποτέ το εφήμερο, ανάγοντας τη συνθήκη κίνησης του πληθυσμού σε *στάση* παρά σε *εγκατάσταση*. Ωστόσο, η προσωρινότητα αυτής της στάσης απλώνεται χρονικά τόσο πολύ, που καθιστά την κίνηση μια αργή και σταδιακή διαδικασία αναμονής. Ομοίως, η βία των υποδομών δεν έχει σκοπό να στερήσει εντελώς τη ζωή από τα συστήματα υποστήριξής της και, ως εκ τούτου, να προκαλέσει τον θάνατο. Αντίθετα, στοχεύει στο κατώφλι μεταξύ ζωής και θανάτου. Ρυθμίζοντας την πρόσβαση στα δίκτυα υποδομών, η εξουσία αποκτά τη δύναμη να συντηρεί την κοινότητα σε έναν χώρο μεταξύ του εδώ και του αλλού. Επιτρέπει τα απαραίτητα, για να ζει κανείς οριακά, αλλά απαγορεύει κάθε υπερβολή που θα μπορούσε να μετατοπίσει τις συνθήκες διαβίωσης από την προσωρινή στάση στη μόνιμη εγκατάσταση.

Εν κατακλείδι, το ελληνικό κράτος παράγει μια κινητή ζωή, αναστέλλοντας τη μόνιμη εγκατάσταση, αρνούμενο καθετί που συνδέει έναν πληθυσμό με τον χώρο και τον χρόνο. Αυτές οι τακτικές έχουν τη δύναμη να παράγουν χώρο και να τον αναστέλλουν και, ως εκ τούτου, τη δύναμη να υπαγορεύουν τη ζωή, αλλά και να την απαγορεύουν, μέχρι το σημείο που φτάνει στα όριά της με τον θάνατο. Υπό αυτό το πρίσμα, ο αρχικός ορισμός του Foucault για τη βιοεξουσία ως το δικαίωμα του κυρίαρχου «να υπαγορεύει τη ζωή και να αφήνει στον θάνατο» (Foucault, 2003, 241) βρίσκει μια χωρική προσαρμογή στο πλαίσιο των Ρομά, ως το δικαίωμα του κυρίαρχου «να υπαγορεύει τη μετακίνηση και να επιτρέπει την εγκατάσταση».

Βιβλιογραφία

Adams, R., 2017. Michel Foucault: Biopolitics and Biopower. Crit. Leg. Think. URL https://criticallegalthinking.com/2017/05/10/michel-foucault-biopolitics-biopower/ (πρόσβαση 8.24.23).

Antifa Negative, 2014. Αντιτσιγγανισμός: Ιστορίες ρατσισμού από τη χώρα των Μπαλαμέ". URL https://docplayer.gr/59200889-Antitsigganismos-istories-ratsismoy-apo-ti-hora-ton-mpalame.html

Banaei, B., 2021. Reviewed Work(s): Irregular Citizenship, Immigration, and Deportation by P. Nyers. Cent. Refug. Stud. York Univ., Special Focus on Humanizing studies of refuge and displacement 73, No. 2, 170–172. URI: https://id.erudit.org/iderudit/1091291ar, DOI: https://doi.org/10.25071/1920-7336.40955

Council of Europe: Committee of Ministers, Recommendation Rec(2005)4 of the Committee of Ministers to Member States on Improving the Housing Conditions of Roma and Travellers in Europe, 23 February 2005, (2005) 4, διαθέσιμο στο: https://www.refworld.org/docid/4278e0504.html

Foucault, M., 2003. *Society Must Be Defended: Lectures at the College de France*, 1975-76. Picador, New York.

Foucault, M., 2002. *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, Επιστήμες του Ανθρώπου. Ψυχογιός, Αθήνα.

Hancock, I., 2020. *Είμαστε ο λαός των Ρομά*. Τόπος, Αθήνα.

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, n.d.. OHCHR. URL https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights

Karavola, D., 2023. Make Leave (but slowly) & Let Stay (but barely): Trajectory and Living Conditions in the Romani Settlement of Sofo. Goldsmiths University of London, London, https://www.researchgate.net/

publication/375095764_Make_Leave_Let_Stay_Governing_the_Romani_Communities_of_Aspropyrgos

Nyers, P., 2019. *Irregular Citizenship*, Immigration and Deportation. Routledge, London.

Pavlou, M., Lykovardi, K., Hormovitis, D., Prokopi, I., 2009. *Housing Conditions of Roma and Travelers in Greece: Vicious Circles & Consolidated Myths*. Hellenic League for Human Rights (HLHR-KEMO) and Institute for Rights Equality & Diversity (i-RED), διαθέσιμο στο: http://www.i-red.eu/resources/publications-files/hlhr-kemo-i-red_romahousing_greece2009.pdf

Sheller, M., 2018. *Mobility Justice: The Politics of Movement in an Age of Extremes*. Verso, London, New York.

UN CESCR Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 4: The Right to Adequate Housing (Art. 11 (1) of the Covenant), 13 December 1991, E/1992/23, διαθέσιμο στο: https://www.refworld.org/docid/47a7079a1.html

UN CESCR Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 7: The right to adequate housing (Art.11.1): forced evictions, 20 May 1997, E/1998/22, διαθέσιμο στο: https://www.refworld.org/docid/47a70799d.html

Van Baar, H., 2021. *The production of irregular citizenship through mobile governmentalities: racism against Roma at the security-mobility nexus*. Mobilities 16, 809–823. https://doi.org/10.1080/17450101.2021.1902241

VICE, 2020. Η Εκδίωξη των Ρομά Δεν θα Λύσει Κανένα Πρόβλημα στον Ασπρόπυργο. VICE. URL https://www.vice.com/el/article/h-ekdiw3h-twn-roma-den-8a-lysei-kanena-problhma-ston-aspropyrgo/ (πρόσβαση 9.27.24).

«Δεν είμαστε Ρομά, είμαστε Τσιγγάνοι», 2023. ΤΟ ΒΗΜΑ. URL https://www.tovima.gr/print/society/den-eimaste-crroma-eimastecr-tsigganoi / (πρόσβαση 9.27.24).

Εφημερίδα της Κυβέρνησης, Υπουργική Απόφαση Α5/696/1983, ΦΕΚ 243/Β/11.5.1983, Υγειονομική διάταξη για την οργανωμένη εγκατάσταση πλανοδίων

Εφημερίδα της Κυβέρνησης, Κοινή Υπουργική Απόφαση 23641/3.7.2003, ΦΕΚ 973/Β/15.07.2003, Τροποποίηση της Α5/696/1983 - ΦΕΚ 243 Υγειονομικής διάταξης για την οργανωμένη εγκατάσταση πλανοδίων.

Εφημερίδα της Κυβέρνησης, ΦΕΚ 267/Δ/7.4.2023, Αναθεώρηση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου του Δήμου Ασπρόπυργου (Ν. Αττικής) και περιβαλλοντική έγκριση αυτού.

Εφημερίδα της Κυβέρνησης, ΝΟΜΟΣ 3212/2003, ΦΕΚ 308/Α/31.12.2003, Άδεια δόμησης, πολεοδομικές και άλλες διατάξεις θεμάτων αρμοδιότητας Υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων.

Εφημερίδα της Κυβέρνησης, ΦΕΚ 211/Β/24.12.2019, Σύνταγμα της Ελλάδας.

Η διπλή κοροϊδία στο Βοτανικό, 2007. Ιός. URL http://www.iospress.gr/mikro2007/mikro20071110.htm (πρόσβαση 1.10.24).

Καζάκου, Δ., 2008. Κατοικία. Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, διαθέσιμο στο: http://www.greeklaws.com/pubs/uploads/2634.pdf

Καταγραφή Οικισμών και Πληθυσμού Ρομά σε εθνικό επίπεδο (έτους 2021), 2022. . Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης & Καταπολέμησης της Φτώχειας, Αθήνα, διαθέσιμο στο: https://egroma.gov.gr/wp-content/uploads/2022/10/ΕΘΝΙΚΗ-ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ-ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ-ΡΟΜΑ-2021_FINAL_compressed.pdf

Λυδάκη, 'Αννα, 1997. *Μπαλαμέ και Ρομά: Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*. Καστανιώτης, Αθήνα.

Μαραγκίδου, Μ., 2015. Ούτε ο Θάνατος δεν Έφερε το Ρεύμα στον Ασπρόπυργο. Vice. URL https://www.vice.com/el/article/d7zwdx/kataulismos-roma-aspropyrgos-reuma (πρόσβαση 8.11.23).

Μπατζαλής, Ν., Χηνάς, Κ., 2020. Γκόγκι [Μνήμη]: *Οι Ρομά από την Πόλη στην Ελλάδα*, Ε Ρομά Αντάρ Σταμπόλι Αντό Γιουνάνος, Άπαρσις, Αθήνα.

Παναγοπούλου, Φ., 2019. *Τι σημαίνει το Άσυλο της Κατοικίας;*, Syntagma Watch. URL https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/ti-simainei-to-asylo-tis-katoikias/ (πρόσβαση 8.11.23).